

СТО ЛІТ АКАДЕМІЧНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ І ЗДОБУТКИ

Олексій Онищенко

УДК 001.32(477)+008+316.74]“1918/2018”

Українознавство — органічна складова досліджень Національної академії наук України. Його закладено в концепцію створення та всі концепції розвитку Академії; закріплено в першому та всіх наступних її статутах. І, безумовно, воно опиралося на українознавчі традиції класичних українських університетів і знакових українських наукових товариств.

Засновник і перший президент Української академії наук (УАН) Володимир Вернадський у листі про створення Академії такому ж її засновнику і другому президенту Академії Миколі Василенку 18 травня 1918 року писав: «...на першому місці, перш за все, повинно бути створено добре складене відділення української мови, літератури і історії <...> і ті відділи інститутів, які зв'язані з практично важливими для держави інтересами, — зв'язаними з вивченням продуктивних сил країни і економіко-статистичного обстеження її»¹.

У програмній промові на першому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН В. Вернадський висловився ще категоричніше: Академія насамперед повинна мати національну вагу, яка полягає в тому, що вона має «...допомагати зростові української національної свідомості та української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю в усіх її безконечних виявах»².

Наголошую на первісному широкому баченні завдань академічного українознавства. Це не тільки суспільствознавчі дослідження, а й природознавчі. Вивчення природи краю «у всіх її безконечних виявах». Не слід забувати, що геологія, географія, ботаніка, зоологія — теж трудівниці українознавчого поля. За сто років вони зібрили

колосальні масиви знань про природу України. І це теж важлива частина українознавства.

Утім, ударна складова українознавства — соціогуманітарна. Перший статут Академії (1918) вводив у її структуру два (з усіх трьох) соціогуманітарні відділи: історико-філологічний і соціальний. Ставилося завдання розвивати основні галузі історичної, філологічної, економічної та правничої наук. Загалом і перший, і всі наступні статuti Академії передбачали багатопланову, розраховану на тривалий період програму розвитку суспільних і гуманітарних наук та їх включення в контекст життя українського суспільства.

Як відомо, ідеальні програми ніколи не здійснюються. Це стосується і розвитку соціогуманітаристики в Академії. Зумовлено це було низкою відомих, незалежних від Академії, історичних і політичних причин. Але стратегічна програма українознавчих досліджень першого Статуту на всьому столітньому шляху була дороговказом для академічної соціогуманітаристики. На різних етапах у різних її галузях успіхи були далеко не однаковими. Проте, однозначно, вони були і служили накопиченню знань про українське суспільство й життя українських людей, наповненню ними освіти, просвіти, ЗМІ, підвищенню інтелектуального потенціалу соціуму.

Звісно, соціогуманітаріям у радянську добу нелегко було працювати в суперечливих умовах. З одного боку, подвійний диктат (диктат політико-ідеологічний і диктат тематичного планування). А з другого, — державна лінія на підвищення ролі науки й освіти. Однак академічні вчені, слідуючи логіці науки та аналізу об'єктивних даних, створювали справжнє соціогуманітарне знання.

Початок цьому поклали два перших академічних інститути — Інститут для вивчення (так тоді називали) економічної кон'юнктури та народного господарства і Демографічний інститут. Інститут кон'юнктури розробляв методології і моделі економічного районування, що й нині актуально. Демографічний інститут — перша у світі спеціалізована наукова установа — прославився розробленням індексів і таблиць соціальних станів. Академік Михайло Птуха запропонував ідею єдиної синтетичної таблиці, у якій би зводилися результати вивчення інтенсивності й тривалості всіх значних явищ і процесів протягом життя поколінь. Ця ідея успішно реалізована демографами ООН у 1970-х роках у єдиній інтегральній системі демографічних показників.

З 1919 року діяла загальноакадемічна комісія (більш відома як Рада) з вивчення продуктивних сил України. Нинішній її спадкоємець — Інститут економіки природокористування та сталого розвитку. Усі сто років проводилися комплексні дослідження природних багатства України, їх охорони, збереження, використання, відтворення. Фактично випрацьовувалися елементи того, що тепер називають сталим розвитком. До речі, нині в Академії підготовлено Національну програму сталого розвитку України до 2030 року.

У середині 30-х років минулого століття на базі Інституту економіки почали формуватися нові наукові школи: економічних проблем науково-технічного прогресу, агропромислового комплексу, управління суспільним виробництвом, моделювання та макроекономічного прогнозування. Авторитет здобула історико-економічна школа. Монографія академіка Петра Лященка «Історія економічних вчень» перевидавалася шість разів, у тому числі — тричі японською мовою.

Ніде правди діти — багато часу витрачалося на вивчення поточного тогочасного економічного життя. Але, працюючи над удосконаленням механізму господарювання, учені-економісти підводили до необхідності переходу на ринкові відносини, застосування госпрозрахунку, матеріального стимулювання праці.

Досить згадати оригінальні моделі причинно-наслідкових зв'язків товарного виробництва і вартості продукту академіка Петра Багрія, дослідження земельної ренти академіка Павла Першина, дослідження ціноутворення й рентабельності академіка Івана Лукінова. З'являлися й перші ідеї інноваційної економіки.

Історичні та філологічні дослідження в Академії від самого початку закладали підвалини для всього українознавства. Відомі масштабні дослідження під керівництвом академіка Михайла Грушевського. Вивчалася історія України за всі періоди. Вивченням охоплювалися всі її верстви, вся територія і всі аспекти — політичні, соціальні, економічні, культурні, релігійні, міжнародні.

Бурхливий розвиток Академії у 1960—1980-х роках позначився і на соціогуманітарних науках, хоча тоталітарна ідеологія і виставляла свої тематичні та методологічні межі. Публікувалися багатотомні фундаментальні видання. Серед них: 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР» (під керівництвом академіка Петра Тронька)³; 17-томна Українська радянська енциклопедія (під керівництвом академіка Миколи Бажана); 8-томна «Історія Української РСР»; 4-томна Радянська енциклопедія історії України; 3-томна «Історія Києва»; 4-томна «Історія вітчизняної математики» (відзначена нагородою Міжнародної академії історії науки).

На якісно новий етап розвитку й рівень теоретичного осмислення вийшла археологія. Значну увагу було приділено вивченню проблем етногенезу та ранньої історії східних слов'ян, місця й ролі слов'янських племен у європейських подіях. Побачила світ 3-томна «Археологія Української РСР». Головною археологічною знахідкою того часу (1971) стала «золота пектораль», яку ЮНЕСКО внесла до переліку до «найвидатніших археологічних відкриттів XX століття». Резонансними були відкриття графіті на стінах давньоруських храмів, зокрема, найдавнішого в Київській Русі алфавіту з грецьких і слов'янських літер.

Створено інститути філософії (1946), держави та права (1949) і соціології (1990). У них

формувалися наукові школи вивчення проблем людини, філософсько-соціологічних проблем науково-технічної революції, логіки і методології науки; історії держави та права, міжнародного, цивільного, господарського, трудового, земельного права та соціології праці і ЗМІ.

Мовознавство, літературознавство, мистецтвознавство — першотворці базових заasad усього українознавства — задають йому тон і надають емоційної наснаги. У 1920—1980-х роках вони розвивалися в загальному руслі академічних досліджень, поділяючи часи піднесення і спадів.

Мовознавцям удалося унормувати українську літературну мову, створити словники, граматики. Цим вони справили помітний вплив на розвиток україномовної грамотності на всіх рівнях науки, освіти, словесної творчості, ЗМІ. Саме в ці роки (1920—1980-ті) було закладено теоретичні основи та широку емпіричну базу для довгострокових проектів, які забезпечили високий рівень академічного мовознавства наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.

До честі засновників філологічного напрямку в Академії, вони прекрасно розуміли основоположне значення для науки, культури й освіти формування повноцінної національної наукової термінології. У 20—30-х роках ХХ ст. діяв Інститут української наукової мови. Він ставив найамбітнішу мету — виробити для кожної з наук якнайповніший україномовний категоріальний апарат. Уже наприкінці 1920-х років було опубліковано низку словників української наукової мови.

У 1970—1980-х роках побачив світ «Словник української мови» в 11-ти томах (під керівництвом академіка Івана Білодіда), що був удостоєний Державної премії СРСР. Це перший в українській лексикографії великий тлумачний словник. До кожного слова подано тлумачення, приклади вживання, граматичну і лексичну характеристики. Саме ця праця стала основою для підготовки нинішнього 20-томного Словника української мови. До ґрунтовних мовознавчих праць другої половини ХХ ст. необхідно віднести 5-томну «Сучасну укра-

їнську літературну мову», 4-томну «Історію української мови», 2-томний Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. Розвивалися діалектологічні дослідження й публікувалися матеріали до Загальнослов'янського діалектологічного атласу. Загалом, усупереч усім труднощам і перешкодам, в Академії було створено солідну наукову базу для розвитку й утвердження української мови.

60—80-ті роки ХХ ст. характерні помітними явищами в академічному літературознавстві. Було видано академічне Зібрання творів Тараса Шевченка, 50-томне Зібрання творів Івана Франка, 20-томне Зібрання творів Лесі Українки та унікальний двотомний Шевченківський словник, який став прообразом сьогоденної 6-томної Шевченківської енциклопедії (удостоєна Державної премії в галузі науки і техніки). Не можна не відзначити 8-томну «Історію української літератури». Це перша вдала спроба висвітлити складний багатівіковий процес розвитку української літератури на всіх історичних етапах, розкриття закономірності появи в ній різних ідейно-художніх напрямів, течій, стилів, продемонструвати зв'язки з літературами інших народів.

Протягом усього століття в академічному українознавстві гідне місце посідали етнографі, етнологи, фольклористи, мистецтвознавці. З 1920-х років діяли Етнографічна комісія, Музей-кабінет антропології та етнології, Кабінет музичної етнографії, Відділ етнології. Потім їх об'єднав Інститут мистецтва, фольклору та етнографії (нині — Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ)). Саме ці установи відігравали провідну роль у розгортанні насамперед фольклорно-етнографічних досліджень, створенні джерельної бази народознавства. Їхні зусилля реалізувалися в унікальній серії «Українська народна творчість», яка ввела в суспільний обіг золотий фонд духовних надбань українського народу.

Постійно нарощувалися здобутки мистецтвознавства. До традиційного вивчення народного і професійного мистецтва додали-

ся розширення музикознавства, театрознавства, поява кінознавства, музеєзнавства, пам'яткознавства. Визнаним досягненням стало опублікування 6-томної «Історії українського мистецтва» (2006–2011) — міждисциплінарного аналітичного огляду тисячолітнього розвитку образотворчості на українських землях. Упродовж двох останніх десятиліть в ІМФЕ було видано 5-томну «Історію декоративного мистецтва України», 2-томну «Сучасну зарубіжну етнологію»; уперше в рамках серії «Народознавча спадщина України» опубліковано матеріали архівної спадщини видатних учених (П. Чубинського, Ф. Колеси, К. Квітки, М. Костомарова, Хв. Вовка, О. Зілінського, К. Грушевської, О. Бежковича, В. Кравченка, Г. Танцюри та ін.).

Таким чином, академічне українознавство (хоча цей термін тоді й не був поширений) зустріло період Незалежності з широким діапазоном тематики досліджень, мережею наукових шкіл і солідною базою фундаментальних публікацій. Хоча позитиву могло бути значно більше, якби не відомі всім стримуючі ідеологічні чинники.

Паралельно українознавство розвивалося в наукових організаціях української діаспори. З початком Незалежності ці два потоки об'єдналися. Академічне українознавство, загалом академічна соціогуманітаристика включилися в осмислення проблем державотворення і складних трансформацій українського суспільства.

Тема цієї розвідки зобов'язує хоча б стисло сказати про три важливі явища для розвитку академічного українознавства.

Перше — переформатування соціогуманітарного сектору Академії з метою пріоритетності українознавства. Створено інститути українознавства, української мови, української археографії і джерелознавства, народознавства, Івана Франка, регіональних, політичних і етнонаціональних, енциклопедичних досліджень, Український мовно-інформаційний фонд. Національний статус здобули академічні бібліотеки імені В. І. Вернадського та імені В. Стефаніка.

Друге — бум енциклопедичних, серійних і корпусних видань. Енциклопедії — загальновізанані візитівки держав і націй. Зокрема, видано Шевченківську енциклопедію (6 т.), Енциклопедію історії України (10 т.), Юридичну енциклопедію (6 т., готується 20-томна), Українську музичну енциклопедію⁴, Політичну енциклопедію, енциклопедію «Українська мова». Триває робота над Енциклопедією сучасної України⁵, Великою українською енциклопедією (20 т.), Франківською енциклопедією (у 7 т.). Створено електронну Національну словникову базу Українського мовно-інформаційного фонду; видано Національний атлас України.

Третє — курс на вироблення стратегічних прогнозів і моделей економічного й соціального розвитку, концептуальних підходів до запобігання кризовим явищам та їх подолання, забезпечення суспільної консолідації в Україні, територіальної цілісності і державного суверенітету.

Найвагомішим прикладом цього є Національні доповіді з актуальних питань життя українського суспільства, які щороку готуються в НАН України. Назву останні з них: «Національний суверенітет України в умовах глобалізації», «Інноваційна Україна 2020», «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі», «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії», «Україна: шлях до консолідації суспільства». Національні доповіді — соціально значущі документи. У них на підставі даних аналізу й прогнозу процесів і явищ пропонуються стратегії, моделі та інструменти розв'язання доленосних для українського суспільства проблем.

До столітнього ювілею Академії Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського підготувала величезне документальне видання у чотирьох томах. У ньому — сто річних академічних звітів. Це — багатий матеріал про розвиток академічного українознавства на всіх етапах і переконливе свідчення того, що створено потужну базу для його нинішнього й подальшого піднесення.

Примітки

¹ Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 1. Кн. 1 / НАН України ; ред. кол. А. Г. Загородній та ін. Київ, 2011. С. 191.

² Там само. С. 195.

³ Досі це видання є неперевершеним (хоча й неповним) зводом даних про всі населені пункти

України з переліком видатних людей та їх ролі в історії. У 1976 році видання отримало Державну премію СРСР в галузі науки.

⁴ Наразі у видавництві ІМФЕ вийшло 5 томів.

⁵ Станом на 2018 рік надруковано 18 томів із 30-ти запланованих.